

MACIEJ ADAM BACZYŃSKI

Uniwersytet Łódzki

Szkoła Doktorska Nauk Społecznych

baczynskimaciek91@gmail.com

Antykwizacja jako narzędzie polityki historycznej. Przykład Macedonii (Północnej)¹

**Antiquization as a tool of historical policy.
Example of Macedonia (North)**

.....

Poniższy tekst stanowi podsumowanie badań dotyczących sposobów prowadzenia polityki historycznej. Zagadnienie to zostanie ukazane na przykładzie analizy przypadku Macedonii Północnej. Przeszłość jest powszechnie wykorzystywana jako element strategii politycznych. Różnią się one od siebie m.in. momentem dziejowym, który stanowi rdzeń tworzonych przez nie narracji. Artykuł ten poświęcony jest antykwizacji – sytuacji, w której fundamentem tożsamości zbiorowej uczyniono dzieje starożytne. Co szczególnie interesujące, suwerenne państwo północnomacedońskie istnieje jednak nieco ponad trzydzieści lat – wcześniej ziemie określane jako macedońskie wchodziły w skład różnych organizmów politycznych, do których dziedzictwa odwołują się ich współcześni spadkobiercy i kontynuatorzy.

Słowa kluczowe

antykwizacja, polityka historyczna, architektura, muzeum, Macedonia Północna

.....

The following text summarizes research on the methods of conducting politics of history. This issue will be presented using the case study of North Macedonia. The past is commonly used as an element of political strategies. They differ, among other things, in the historical moment that

¹ Artykuł zawiera fragmenty pracy magisterskiej „Polityka historyczna Macedonii Północnej a relacje z państwami sąsiednimi”. Praca została napisana pod kierunkiem dr. hab. Radosława Bani, prof. UŁ i obroniona w 2022 roku na Wydziale Studiów Międzynarodowych i Politologicznych Uniwersytetu Łódzkiego.

constitutes the core of the narratives they create. This article is devoted to antiquization – a situation in which ancient history has been the foundation of collective identity. What is particularly interesting is that the sovereign North Macedonian state has existed for just over thirty years – previously, the lands defined as Macedonian were part of various political entities, to whose heritage their contemporary heirs and continuators refer.

Keywords

antiquization, politics of history, architecture, museum, North Macedonia

.....

Wstęp

Dyskurs medialny przyzwyczaił nas do szeregu utartych zwrotów określających Bałkany jako „beczkę prochu” – obszar niestabilny, na którym wciąż tlą się spory grożące wybuchem otwartych konfliktów zbrojnych. Należy jednak stwierdzić, że choć wzbudzają one zainteresowanie odbiorców, nie oddają pełnego obrazu sytuacji państw bałkańskich. Faktem jest, że charakteryzuje je słabość gospodarcza i polityczna, która w połączeniu ze skłonnością ich mieszkańców do wyznawania postaw rewizjonistycznych skutkuje dużą popularnością ruchów, które powinniśmy bez skrępowania nazywać populistycznymi i nacjonalistycznymi. Taki stan rzeczy trudno jednak wyjaśnić pobieżnym porównaniem Bałkanów do „wrzącego kotła” – złożoność tamtejszej polityki wynika bowiem z wielowiekowej historii funkcjonowania na pograniczu trzech wielkich cywilizacji – katolickiej, prawosławnej i muzułmańskiej.

Ich relacje, w tym – co warto podkreślić – pokojowa koegzystencja, oddziaływały na Bałkańczyków, którzy w swoim tempie zrzeszali się w ramach współczesnie znanych grup etnicznych i narodowych. Tym, co doprowadziło do ich emancypacji było oparcie tożsamości zbiorowej na jednorodności etnicznej, językowej i/lub religijnej. Czynnikiem, który umożliwił konsolidację jednostek była historia rozumiana jako określony zasób pamięci o przeszłości. Jej subiektywne interpretowanie umożliwiło skonstruowanie znanych nam dziś etnosów, a co za tym idzie – stworzenie przez nie bytów politycznych. Znaczenie przeszłości – a raczej historii – jako katalizatora zmian społecznych bywa przeceniane, w tym przypadku jej analiza jest jednak niezbędna do zrozumienia specyfiki Macedonii (Północnej)²

² Wymaga to wyjaśnienia wykorzystywanej nomenklatury. Toponim „Macedonia” jest stosowany do określenia starożytnego królestwa, które potęgę osiągnęło podczas panowania dynastii Argeadów, przede wszystkim Filipa II Macedońskiego (359–336 p.n.e.) oraz jego syna, Aleksandra III Macedońskiego – Wielkiego (336–323 p.n.e.). Nazwa ta pojawia się także w kontekście krain geograficznych (m.in.: Macedonii Egejskiej, Piryńskiej i Wardarskiej) oraz dwóch bytów politycznych: Ludowej Republiki Macedonii oraz Republiki Macedonii. Ta ostatnia, proklamowana 8 września 1991 r., stanowi obszar badań, których wyniki prezentowane są w niniejszym artykule. Ogłoszona wówczas niepodległość Macedonii obudziła uśpione spory o dziedzictwo antycznej Macedonii. Jedną z odsłon kontrowersji był „konflikt o nazwę” toczony pomiędzy Skopje i Atenami. W czasie jego

i prowadzonej przez nią polityki historycznej. Proces budowy narodu i państwa oparto bowiem na fundamencie ze zideologizowanej interpretacji przeszłości, przede wszystkim antycznej. Po 1991 r. polityka historyczna stała się dowodem intensywności oddziaływania przeszłości na teraźniejszość. Relacja ta wciąż jest silna, czego dowodzą bieżące wydarzenia w regionie³.

Badania, których wyniki prezentowane są poniżej objęły cały okres istnienia państwa – od 1991 r. do połowy 2024 r. Towarzyszyły im pytania badawcze:

- Co określamy mianem polityki historycznej?
- Czym jest antyk wizacja?
- W jaki sposób oddziałuje ona na politykę historyczną Macedonii Północnej?
- Z jakich narzędzi korzystają realizujące ją podmioty?
- Jak ich działania wpływają na relacje z państwami sąsiednimi?

Podstawą do uzyskania odpowiedzi na powyższe pytania było zastosowanie metody badań terenowych, w ramach której wykorzystano następujące techniki: wywiad nieustrukturyzowany, obserwację nieuczestniczącą oraz obserwowanie i fotografowanie przestrzeni publicznej. Do analizy wybranych kategorii politologicznych i socjologicznych posłużono się metodą porównawczą.

Badania politologiczne są obarczone licznymi ograniczeniami. W przypadku tego opracowania najpoważniejszą była przyjęta perspektywa – obserwatora. Pomimo obiektywizmu autora, wiąże się ona z ryzykiem niezrozumienia kontekstu lub zbyt uogólnionej analizy zgłębianego problemu. Potencjalne niedoskonałości są zatem neutralizowane bogatym materiałem badawczym, w tym wyborem literatury, na którą składają się źródła legislacyjne, publikacje książkowe, artykuły naukowe, prasowe i publicystyczne. Badania bazowały na istniejących opracowaniach, jak również doświadczeniach i obserwacjach autora poczynionych podczas kilku pobytów badawczych na Bałkanach w latach 2012–2024. Umożliwiły one

trwania zawarto kilka kompromisów. Jednym z nich było *Porozumienie z nad Prespy* – w jego wyniku w 2019 r. przeprowadzono zmianę nazwy państwa na „Republika Macedonii Północnej”. Wobec tego, w odniesieniu do państwa sprzed tej modyfikacji stosuje się terminologię bazującą na leksemie „Macedonia” (Republika Macedonii, Macedonia, macedoński), zaś w stosunku do okresu od zmiany do chwili obecnej – doprecyzowanej o leksem „Północna” (Republika Macedonii Północnej, Macedonia Północna, północnomacedoński). Występujący w tekście zapis z zastosowaniem nawiasu ma na celu podkreślenie faktu, że opracowanie dotyczy polityki historycznej od chwili proklamacji niepodległości w 1991 r., od tego momentu będzie jednak pomijany. Warto także zwrócić uwagę na fakt, że modyfikacje form językowych odnoszących się do państwa nie wpłynęły na te, odnoszące się do etnosu, narodu i języka – (etniczni) Macedończycy, język macedoński.

³ Wśród wielu przykładów wydarzeń i procesów, których przebieg ma związek z zaszłościami historycznymi wymienić można, m.in.: konflikt o pozycję mniejszości serbskiej w Czarnogórze, dążenia do uniezależnienia się tamtejszej Cerkwi, spór o status Kosowa czy kryzys polityczny w Bośni i Hercegowinie (BiH). Choć w przypadku BiH trudno jednoznacznie wskazać „punkt zapalny”, wydaje się, że sytuacja uległa zaognieniu po zorganizowaniu nielegalnych obchodów rocznicy niepodległości Republiki Serbskiej 9 stycznia 2022 r. Spory wzmożło także kontynuowanie polityki bojkotu instytucji centralnych przez władze entitetu, w tym niespektowanie orzeczeń Sądu Konstytucyjnego BiH. Czynnikiem, który dodatkowo wzmożł rozłam wewnątrz państwa była rezolucja na temat popełnionego przez Serbów ludobójstwa w Srebrenicy, którą przegłosowano 23 maja 2024 r. Zob. M. A. Baczyński, *Zgromadzenie Ogólne ONZ przyjęło rezolucję o ludobójstwie w Srebrenicy*, 23.05.2024, <https://obserwatoriumie-dzynarodowy.pl/2024/05/23/zgromadzenie-ogolne-onz-przyjelo-rezolucje-o-ludobojstwie-w-srebrenicy/>.

bezpośredni wgląd w funkcjonowanie państw regionu, w tym Macedonii Północnej.

Polityka wobec historii

Rozwój jednostek i tworzonych przez nie zbiorowości opiera się na świadomości i rejestrowaniu upływu czasu. Pomimo istnienia wspólnot, które nie przywiązują szczególnej wagi do utrwalania pamięci o tym, co się wydarzyło – np. plemienia Amondawa⁴ – polityka i stosunki międzynarodowe są uzależnione od interpretowania przeszłości. Związany z nią termin „historia” ma niezliczone definicje, warto jednak zwrócić uwagę na trzy sposoby jego rozumienia. Historię uznaje się za:

- dyscyplinę sensu akademickiego, w różnej mierze występującą we wszystkich dziedzinach nauki;
- ogólną wiedzę o przeszłości (łac. *res gestae*);
- opowieść o niej (łac. *historia rerum gestarum*)⁵.

Wynika z tego, że historia to nie tylko (obiektywny) zasób informacji o wydarzeniach i procesach z przeszłości, ale i ich (subiektywne) interpretowanie. Sprawa to, że stanowi ona obszar, którego potencjał ideologiczny wzbudza zainteresowanie podmiotów politycznych.

W różnych dyscyplinach nauki badane są zagadnienia zbliżone lub tożsame z historią. Nauki socjologiczne wyróżniają pamięć zbiorową, którą niewiele odróżnia od pamięci społecznej i historycznej czy świadomości historycznej. Terminy te można bowiem zaliczyć do „[...] zbioru wyobrażeń członków zbiorowości o jej przeszłości, o zaludniających ją postaciach i minionych wydarzeniach, jakie w niej zaszły, a także sposobów ich upamiętniania i przekazywania o nich wiedzy uważanej za obowiązkowe wyposażenie członka tej zbiorowości”⁶.

Należy jednak podkreślić, że pamięć historyczna koncentruje się na społecznym wymiarze stosunku do przeszłości – np. jako determinantu tożsamości jednostki. Historia różni się od niej naukowym i krytycznym podejściem, a także staraniem do chowania bezstronności i niezależności.

W dyskursie publicznym występują różne formy określania relacji pamięci z historią jako nauką. Jedna z nich wskazuje, że są one „[...] przeciwieństwami. Pamięć historyczna odnosi się do jednostki, jest subiektywna, emocjonalna, trudna do weryfikacji. Z punktu widzenia nauki nie ma wartości”⁷. Kontrastuje to z charakterem historii, która stała się wyspecjalizowaną nauką. Sprecyzowanie różnicy pomiędzy historią a pamięcią historyczną nie jest jednak proste – brakuje bowiem

⁴ C. Sinha, V. Da Silva Sinha, J. Zinken, W. Sampaio, *When Time is not Space: The Social and Linguistic Construction of The Time Intervals and Temporal Event Relations in an Amazonian Culture*, „Language and Cognition”, 2011, Vol. 3, No. 1, s. 160.

⁵ J. Topolski, *Metodologia historii*, Warszawa 1968, s. 34.

⁶ B. Szacka, *Czas przeszły, pamięć, mīt*, Warszawa 2006, s. 19.

⁷ R. Stobiecki, *Pamięć historyczna, [w:] Historia w przestrzeni publicznej*, red. J. Wojdon, Warszawa 2018, s. 29.

jednoznacznego odgraniczenia obu obszarów. Dokonanie takiego podziału łatwiej przychodzi w przypadku dziejów odległych – czasy nam bliższe podświadomie angażują nas emocjonalnie. Rafał Stobiecki podkreślił, że pamięć historyczna może stanowić „[...] formę wyzwolenia się od historii/historiografii, postrzeganej jako opresyjna formuła narzucająca określony obraz przeszłości”⁸. Dowodzi to demokratyzacji debaty publicznej i służy emancypacji grup pomijanych w „wielkiej historii”. Świadczy to jednak o wybiórczym charakterze pamięci, a także podatności na oddziaływanie ideologii. Historia jako nauka mierzy się zaś z utratą monopolu na opowiadanie o przeszłości. Dostosowuje się do potrzeb społecznych, a pełniona przez nią „[...] funkcja poznawcza ustępuje miejsca tożsamościowej, niekiedy wręcz ludycznej”⁹.

Przeszłość, choć wydaje się być obiektywnym zbiorem zdarzeń, nieprzerwanie ulega (re)interpretacji. Tadeusz Buksiński stwierdził, że informacja o danym wydarzeniu dociera do odbiorcy jako komunikat wysłany przez subiektywnego nadawcę. Przekaz ten zawiera także interpretację, a nawet ocenę – te zaś oparte są na doświadczeniach narratora. Podaje to w wątpliwość jakość i wiarygodność informacji, które należy poddać krytycznej analizie¹⁰. Ryzyko manipulowania wiedzą o przeszłości występuje więc powszechnie, a zasoby pamięci zbiorowej nie mogą być uznawane za rzetelne źródło. Jacek Chrobaczyński zwrócił uwagę na fakt, że dyskusja o przeszłości i roli nauk historycznych musi być nie tylko rzeczowa, ale i odpowiedzialna – w przeciwnym przypadku staje się karykaturą myślenia naukowego¹¹. Badacz stwierdził, że ideologiczne interpretowanie przeszłości jest prowadzeniem polityki historycznej. Pracę historyka powinna zaś cechować neutralność i dystans do polityki¹². Przeciwnie zdanie wyraził Marek Cichocki, który ogłosił, że działalność historyków nie spełnia wymogów stawianych przed współczesną nauką. Sprawia to, że nie mogą oni utrzymać monopolu na badanie przeszłości. Co więcej, jest ona problemem politycznym – w debacie historycznej powinni zatem uczestniczyć także nie-historycy¹³. Badacz podkreślił, że wiedza o przeszłości nie może zostać wyłączona spod wpływu polityki, ponieważ przetrwanie pamięci zbiorowej danej społeczności jest możliwe jedynie dzięki staraniom wspólnot politycznych¹⁴.

W ten sposób docieramy do głównego obszaru badawczego tego opracowania, a więc polityki historycznej. Termin ten (niem. *Geschichtspolitik*) zyskał popularność w politologii, w socjologii przyjęło się zaś mówić o „polityce pamięci” (ang.

⁸ *Ibidem*, s. 30.

⁹ *Ibidem*, s. 31.

¹⁰ T. Buksiński, *Interpretacja źródeł historycznych pisanych*, Poznań 1992, s. 64.

¹¹ J. Chrobaczyński, *Gdańskie Muzeum II Wojny Światowej versus tzw. polityka historyczna*, Toruń 2019, s. 149–150.

¹² *Ibidem*, s. 168–170.

¹³ M. Cichocki, *Czas silnych tożsamości*, [w:] *Polityka historyczna. Historycy – politycy – prasa. Konferencja pod honorowym patronatem Jana Nowaka-Jeziorańskiego, Pałac Raczyńskich w Warszawie, 15 grudnia 2004 roku*, red. A. Panecka, Warszawa 2005, s. 15–16.

¹⁴ M.A. Cichocki, *O potrzebie pamięci i grozie pojednania*, [w:] *Pamięć jako przedmiot władzy*, red. P. Kosiewski, Warszawa 2008, s. 9–12.

politics of memory)¹⁵. Choć określenia te wiele łączy, w tym artykule używane będzie wyłącznie pierwsze z nich. Na gruncie polskim termin polityka historyczna pojawił się za sprawą Bronisława Trentowskiego, dziewiętnastowiecznego filozofa myśli politycznej¹⁶. Koncepcja naukowej analizy relacji przeszłości z polityką rozwinęła się jednak dopiero w powojennej Republice Federalnej Niemiec. Pojęcie *Geschichtspolitik* pojawiło się w 1986 r. w przemówieniu Christiana Meiera na konferencji naukowej w Trewirze. Badacz użył go, by opisać debatę, a wręcz spór o rolę historii w polityce i dominację jej określonej interpretacji¹⁷. W Polsce polityka historyczna przyjęła się jako sposób określenia działalności państwa i jego instytucji. Europa Zachodnia więcej uwagi poświęca zaś polityce pamięci i związanej z nią perspektywie socjologicznej¹⁸.

Popularność i wszechobecność polityki historycznej skutkuje złożonością terminu i jego wieloznacznością. W dyskursie publicznym funkcjonują liczne definicje i poglądy na temat zasadności i sposobów prowadzenia tego typu polityki. Eugeniusz Ponczek podkreślił, że tradycja używania pamięci o przeszłości do osiągnięcia celów politycznych ma korzenie w opowieściach plemiennych. Ich rolą było integrowanie i przygotowanie jednostek na stawienie czoła przeciwnościom. Z czasem przekazy te uległy sakralizacji, a wykształcona w ten sposób mitologia weszła w skład instrumentarium politycznego¹⁹. Tezę tę potwierdził Władysław Masiarz, który genezę polityki historycznej dojrzał w procesie budowy państw, a przynajmniej III tysiąclecie p.n.e. Badacz wskazał, że w interesie rządzących tworzone lub niszczone nośniki pamięci o postaciach i ich dokonaniach. Ilustruje to akcja usuwania śladów panowania faraona Echnatona²⁰.

Spory o tożsamość

Artykuł dotyczy polityki historycznej Macedonii Północnej. Państwo to powstało w 1991 r. w wyniku rozpadu Jugosławii. Przynależność do federacji przez dekady chroniła Macedończyków przed roszczeniami sąsiadów, jednak uzyskanie niepodległości obudziło demony rewizjonizmu. Podstawowym celem nowego organizmu stało się więc uznanie państwowości przez jak największą liczbę podmiotów międzynarodowych i uregulowanie stosunków z sąsiadami²¹. Rafał Woźnica

¹⁵ K. Kącka, *Polityka historyczna: kreatorzy, narzędzia, mechanizmy działania – przykład Polski*, [w:] *Narracje pamięci: między polityką a historią*, red. K. Kącka, J. Piechowiak-Lamparska, A. Ratke-Majewska, Toruń 2015, s. 63–64.

¹⁶ B. Trentowski, *Stosunek filozofii do cybernetyki czyli sztuki rządzenia narodem. Rzecz treści politycznej*, Poznań 1843.

¹⁷ M. Zaborski, *Współczesne pomniki i miejsca pamięci w polskiej i niemieckiej kulturze politycznej*, Toruń 2011, s. 14.

¹⁸ R. Chwedoruk, *Polityka historyczna*, [w:] *Polityka historyczna*, red. J. Lubecka, M. Zakrzewski, Kraków 2023, s. 145–148.

¹⁹ E. Ponczek, *Polityka historyczna – od refleksji politycznej do racji stanu (ogłód z perspektywy polskiej)*, „At-henaeum”, 2011, Vol. 28, s. 172.

²⁰ W. Masiarz, *Wybrane elementy polityki historycznej w Polsce w latach 1989–2008*, „Państwo i Społeczeństwo”, 2008, t. VIII, nr 2, s. 106.

²¹ I. Stawowy-Kawka, *Albańczycy w Macedonii 1944–2001*, Kraków 2014, s. 249–250.

podkreślił, że „Macedonia pod naciskiem Wspólnoty Europejskiej wprowadziła do swej konstytucji zapis, że nowo powstałe państwo nie zamierza wysuwać jakichkolwiek roszczeń terytorialnych pod adresem innego”²².

W czasach osmańskich mieszkańców imperium najczęściej klasyfikowano ze względu na wyznanie. Utrudniło to proces krystalizacji Macedończyków jako jednorodnej grupy etnicznej. Według Konrada Jajecznika narody Europy Środkowo-Wschodniej wykształciły się na bazie wspólnoty kulturowej w celu oswobodzenia się spod obcej dominacji. Wyartykułowanie tożsamości zbiorowej umożliwiło zaś dążenie do budowy własnego organizmu politycznego²³. Proces narodotwórczy wymagał jednak od Macedończyków wskazania momentu, który uznali za początek swoich dziejów, a także potwierdzających ich przebieg miejsc pamięci²⁴. Prawo do snucia narracji o przeszłości Macedończyków roszczą sobie także ich sąsiedzi. Krzysztof Pomian stwierdził, że utworzone w XIX w. państwa bałkańskie wpisywały Macedończyków w poczet członków swoich narodów: serbskiego, bułgarskiego i greckiego²⁵. Sami zainteresowani swoją genezę widzą inaczej, choć niejednoznacznie – funkcjonują bowiem dwie popularne koncepcje. Pierwsza z nich – omawiana tu antykwizacja – zakłada istnienie genetycznej więzi pomiędzy Macedończykami współczesnymi i starożytnymi. Druga – słowiańska – opiera się zaś na twierdzeniu, że stanowią oni odłam Słowian, dopuszcza zatem możliwość posiadania cech wspólnych z innymi etnosami, np. Bułgarami i Serbami.

Poczucie macedońskiej odrębności zarysowało się wyraźnie w XIX w., gdy Bałkany ogarnął proces emancypacji różnych grup etnicznych. Region wzbudzał zainteresowanie mocarstw europejskich, które niechętnie odnosiły się do idei samostanowienia Macedończyków. Pozytywny wpływ na rozwój ich świadomości miała słabość imperium osmańskiego²⁶. Udało się podkreślić wyjątkowość Macedończyków i odciąć ich od przynależności do Bułgarów²⁷. Stworzono własny ruch wyzwolenczy, lobbowano na rzecz Macedończyków zagranicą, zwalczano dominację greki, a także podjęto prace nad kodyfikacją języka macedońskiego²⁸. Barbara Jelavich podkreśliła, że w schyłkowym okresie istnienia państwa osmańskiego obszarem Macedonii interesowali się Bułgarzy, Grecy, Serbowie, Rumuni, a także Albańczycy, którzy liczyli, że część regionu wejdzie w skład postulowanego etnicznie albańskiego bytu politycznego. W celu legitymizacji swoich żądań zainteresowane strony wysuwały różne argumenty. Roszczenia odwoływały się zarówno do historii, składu etnicznego ludności, jak i przesłanek polityki bieżącej – równoważenia

²² R. Woźnica, *Miejsce Macedonii w polityce zagranicznej Bułgarii po 1991 roku*, [w:] *Macedoński dyskurs niepodległościowy: historia, kultura, literatura, język, media*, red. I. Stawowy-Kawka, M. Kawka, Kraków 2011, s. 233–234.

²³ K. Jajecznik, *Narody w Europie – między bytem a ideą*, „Społeczeństwo i Polityka” 2008, nr 3, s. 33–34.

²⁴ J. Sujecka, *Kwestia „początku” w macedońskim dwudziestowiecznym dyskursie historycznym*, [w:] *Tożsamość narodowa w społeczeństwie multietnicznym Macedonii. Historia – kultura – literatura – język – media*, red. M. Kawka, I. Stawowy-Kawka, Kraków 2008, s. 17.

²⁵ K. Pomian, *Europa i jej narody*, Gdańsk 2004, s. 158–159.

²⁶ Ѓ. Чакарјаневски, *Македонскиот идентитет од негација до државност*, [w:] *Tożsamość narodowa w społeczeństwie multietnicznym Macedonii. Historia – kultura – literatura – język – media*, red. M. Kawka, I. Stawowy-Kawka, Kraków 2008, s. 67–69.

²⁷ M. Hroch, *Małe narody Europy. Perspektywa historyczna*, Wrocław 2003, s. 49.

²⁸ I. Stawowy-Kawka, *Historia Macedonii*, Wrocław 2000, s. 137–139.

wzrostu jednych państw, powiększaniem innych²⁹. Znakiem emancypacji Macedończyków było rozpoczęte 2 sierpnia 1903 r. powstanie ilindeńskie, w którego trakcie utworzono Republikę Kruszewską. Koncepcja słowiańska wskazuje, że było to pierwsze macedońskie państwo³⁰. Innym krokiem milowym budowy nowej tożsamości było opublikowanie w 1903 r. tekstu *O macedońskich sprawach*, w którym Krste Misirkov wskazał potrzebę ustalenia literackiej normy macedońszczyzny. Działacz uznał, że poza oswobodzeniem kultury, doprowadziłyby ona również do ograniczenia obcych wpływów politycznych³¹.

Emancypacja Macedończyków przyspieszyła wraz z powstaniem socjalistycznej federacji jugosłowiańskiej. Proces ten uległ jednak upolitycznieniu i prowadzony był tak, by służył osiągnięciu celów władz w Belgradzie. Piotr Majewski zwrócił uwagę na fakt, że w kontekście wewnętrznym było nim scalenie terytorium państwa, w międzynarodowym zaś – zerwanie więzi łączącej Macedończyków z Bułgarami, a co za tym idzie, uzyskanie legitymizacji włączenia Macedonii Wardarskiej w skład federacji. Wiązało się to z wytworzeniem podstaw kultury narodowej, własnej historiografii oraz normy języka. Tematykę historyczną zaczęli badać pracownicy założonego w 1948 r. Instytutu Historii Narodowej. Działając zgodnie z oczekiwaniami władz, uzyskali oni monopol na konstruowanie macedońskiej narracji historycznej³².

W północnomacedońskim dyskursie publicznym ścierają się ze sobą dwie koncepcje. Pierwsza z nich tożsamość zbiorową opiera na konstrukcie słowiańskim, druga zaś – na dziedzictwie starożytnym. Obie nabrały na znaczeniu w trakcie dziewiętnastowiecznych zrywów wyzwoleniczych. Po uzyskaniu niepodległości długo dominowała antykwizacja. Charakteryzuje ją wyraźnie populistyczna i nacjonalistyczna retoryka, która dobrze wpisuje się w obserwowany obecnie w Europie zwrot ku ideom prawicowym. Potwierdza to fakt, że obóz Wewnętrznej Macedońskiej Organizacji Rewolucyjnej – Demokratycznej Partii Macedońskiej Jedności Narodowej (WMRO-DPMNE) zwyciężył w tym roku zarówno w wyborach parlamentarnych, jak i prezydenckich. Antykwizacja, której szczyt rozkwitu przypadł na poprzednie rządy WMRO-DPMNE w latach 2006–2017, powraca na scenę polityczną. Jej przejawem jest chociażby odgrzanie konfliktu o nazwę. Nacjonałści nie uznają bowiem dodanego w 2019 r. przymiotnika „Północna”.

Antykwizacja w praktyce

Choć apogeum antykwizacji obserwowano we wspomnianej dekadzie 2006–2017, jej wdrażanie zaczęto od razu po proklamacji niepodległości. 11 sierpnia 1992 r. przyjęto *Ustawę o fladze*, którą ustanowiono umieszczoną na czerwonym tle antyczną gwiazdę z Werginy – złote słońce o szesnastu promieniach. Wzór ten

²⁹ B. Jelavich, *Historia Bałkanów*, t. 2: *Wiek XX*, Kraków 2005, s. 104–105.

³⁰ I. Stawowy-Kawka, *Historia...*, s. 152.

³¹ K. П. Мисирковъ, *За македонските работи*, София 1903.

³² P. Majewski, *Cuius regio, eius historia – macedońska historiografia i narracje tożsamościowe w latach 1944–2011*, „Sprawy Narodowościowe”, 2011, nr 39, s. 106–107.

zastąpił gwiazdę wprowadzoną Konstytucją z 1974 r.³³ Symbole i nazwa państwa wzbudzały ogromne kontrowersje, utrudniając Macedonii zdobycie uznania międzynarodowego. W wyniku porozumienia zawartego z Grecją w 1995r. flagę zmodyfikowano. Wciąż luźno nawiązuje do dziedzictwa antycznego – na czerwonym tle rozciągnięto słońce o ośmiu promieniach³⁴. Symbolika jest ważnym instrumentem propagandy, stała się więc wszechobecna.

Najbardziej rzucającym się w oczy narzędziem polityki antykwizacyjnej jest jednak architektura. Przestrzeń publiczna stopniowo przekształcała się w ilustrację narracji o starożytnym pochodzeniu Macedończyków. Już w schyłkowym okresie istnienia bloku wschodniego Edmund Goldzamt i Oleg Szwidkowski przyznali, że wytwory kultury urbanistycznej kształtują otoczenie jednostki, oddziałując na różne aspekty jej funkcjonowania. Wywierając piętno na krajobrazie, wpływają na użytkowników i ich postawy. Proces ten przebiega stale i bez świadomości mieszkańców. Co istotne, ma on trwać długo – czas ma utrwalić w odbiorcach określone wzory postępowania³⁵. Urbanistyka i architektura są bowiem potężnymi instrumentami materializowania ideologii i programów politycznych. Anna Karwińska zwróciła jednak uwagę na fakt, że charakter miasta jest tworzony przez jego populację. Kreuje ona przestrzeń w zgodzie zarówno ze swoimi potrzebami, jak i w odniesieniu do elementów zastanych. Miasto jest zatem palimpsestem powstającym w wyniku nakładania na siebie kolejnych warstw znaczeniowych. Niektóre jego elementy są zachowywane, inne modyfikowane czy w końcu – usuwane. Budowa narracji o mieście może przybrać różne formy – od dialogu, poprzez konkurencję – po walkę³⁶. Przestrzeń publiczna jest więc odzwierciedleniem rzeczywistych, a nie postulowanych stosunków społecznych.

Utopijność planów zakładających stworzenie narodu przy wykorzystaniu nacjonalistycznych planów urbanistycznych potwierdził projekt „Skopje 2014”. Jest on drugą po odbudowie po trzęsieniu ziemi z 1963 r. tak radykalną ingerencją w tkankę architektoniczną stolicy. Piotr Majewski podkreślił, że pomimo wielu niejasności wydaje się, że pomysłodawcami realizacji inwestycji byli premier Nikola Gruevski i archeolog Pasko Kuzman³⁷. Celem „Skopje 2014” było zredefiniowanie macedońskiej sfery symbolicznej. Anna Karwińska wskazała, że rozpowszechnia ona treści wzmacniające tożsamość. Poziom ich zakodowania wynika ze stopnia zróżnicowania społeczności. Im bardziej jest ona podzielona, tym wyraźniejsze jest zawłaszczenie, a nawet zmanipulowanie przestrzeni symbolicznej³⁸. Powstające obiekty ilustrują określoną wizję przeszłości i kształtują poglądy ich użytkowników³⁹. Projekt „Skopje 2014” polegał na wzniesieniu budowli,

³³ Закон за знамето на Република Македонија, Службен В. на Р. М. бр: 50/1992 з 12.08.1992.

³⁴ Закон за знамето на Република Македонија, Службен В. на Р. М. бр: 47/1995 з 06.10.1995.

³⁵ E. Goldzamt, O. Szwidkowski, *Kultura urbanistyczna krajów socjalistycznych. Doświadczenia europejskie*, Warszawa 1987, s. 7–8.

³⁶ A. Karwińska, *Miejskie przestrzenie pamięci. (Re-)(De-)Konstruowanie przeszłości*, [w:] *Pomiędzy pamięcią zbiorową a historią. Rekonstrukcje przeszłości w Europie Środkowo-Wschodniej*, red. P. Baldys, I. Jakimowicz-Ostrowska, J. Charuta-Kojkoł, Gdańsk 2016, s. 273–274.

³⁷ P. Majewski, *(Re)konstrukcje narodu. Odwieczna Macedonia powstaje w XXI wieku*, Gdańsk 2013, s. 325.

³⁸ A. Karwińska, op. cit., s. 275–276.

³⁹ *Ibidem*, s. 280.

pomników, mostów i małej architektury w unowocześnionym stylu neoklasycznym. Wraz z architekturą (nazewnictwem) miały one kształtować macedońską tożsamość w duchu antycznym. Lilla Moroz-Grzelak oceniła, że „Przegląd dzieł pomnikowych, ukazujących wielkich bohaterów związanych z przeszłością ziem macedońskich, wskazuje na kształt współczesnej pamięci historycznej, która – opierając się na zasadzie primordialności – włącza do swego dziedzictwa postacie związane z zajmowaną przestrzenią. Macedonia zdaje się nadrabiać proces, jaki w innych państwach Europy przebiegał wcześniej”⁴⁰.

Zrealizowane inwestycje, w tym pomniki, miały jednak zbyt agresywny wydźwięk polityczny i spotkały się z licznymi protestami mieszkańców. W czasie najpoważniejszego z nich – Kolorowej Rewolucji w 2016 r. – wiele z powstałych obiektów zdewastowano za pomocą farb.

Strategiczne znaczenie dla efektywnego prowadzenia polityki historycznej Macedonii Północnej ma wykorzystanie potencjału nauki i edukacji. Jedną z działających w tym obszarze instytucji jest Macedońska Akademia Nauk i Sztuk, a zwłaszcza Wydziały: Nauk Społecznych Sztuki oraz Językoznawstwa i Literaturoznawstwa. Do celów funkcjonowania Akademii należy upamiętnianie ważnych dla państwa momentów historycznych. Takim wydarzeniem była dwudziesta rocznica ogłoszenia niepodległości, z okazji której zorganizowano międzynarodowe spotkanie naukowe. Jego pokłosiem była wydana w 2013 r. praca zbiorowa. Już w pierwszym artykule jeden z redaktorów zbioru, Georgi Stardelov, wprost stwierdził, że utworzenie suwerennego państwa spełniło wielowiekową walkę o utworzenie własnego organizmu politycznego⁴¹. Uznanie niepodległości jako rezultatu „odwiecznych” wysiłków narodu macedońskiego wyraźnie wpisało się w koncepcję jego długiej historii i promowaną przez władze narrację tożsamościową.

Istotną rolę w indoktrynowaniu obywateli przypisano edukacji, która jest prostym i skutecznym instrumentem zaszczepiania w młodzieży przekonania o wiarygodności upowszechnionych narracji o przeszłości. Narzędziem polityki historycznej stały się zarówno obiekty szkolne (ich architektura, patron, wyposażenie), jak i podręczniki oraz inne materiały edukacyjne. Darko Stojanov i Jovan Bliznakovski wskazali, że treści do nauki historii służyły podkreślaniu antycznego pochodzenia narodu macedońskiego. Co istotne, reprezentowały one ujęcie etniczne, wykluczające mniejszości. Od 1991 r. materiały oparte na ideach antykwizacji były instrumentem, który tworzył przekonanie o dominacji Macedończyków nad otoczeniem. W tak prowadzonej narracji Macedończycy mierzą się z atakami zawistnych sąsiadów⁴². System edukacji przeszedł jednak rewolucję – *Porozumienie ochrydzkie* z 2001 r. sprawiło bowiem, że opracowywaniem podręczników zajęli się historycy reprezentujący dwa największe etnosy: Macedończyków i Albańczyków.

⁴⁰ L. Moroz-Grzelak, *Macedońska pamięć historyczna. Imaginarium pomnikowe*, [w:] *Balkany Zachodnie między przeszłością a przyszłością*, red. P. Chmielewski, S. L. Szczesio, Łódź 2013, s. 394.

⁴¹ Г. Старделов, *На трагата на едно ново обединувачко македонско мислење*, [w:] *Двадесет години самостојност на Република Македонија (1991–2011). Меѓународен научен собир одржан на 24–25 ноември 2011 година*, red. Г. Старделов, В. Камбовски, Б. Ристовски, Скопје 2013, s. 9–10.

⁴² D. Stojanov, J. Bliznakovski, *Between History and Politics: Understanding Antiquitas Myths in Macedonian History Textbooks*, [w:] *Myths and Mythical Spaces. Conditions and Challenges for History Textbooks in Albania and South-Eastern Europe*, red. C. Lichnofsky, E. Pandejmonji, D. Stojanov, Göttingen 2017, s. 87.

Po przetłumaczeniu na języki innych wspólnot, stały się one podstawą edukacji historycznej. Prezentują dwie metody upowszechniania zmitologizowanej interpretacji przeszłości. W wariacie pośrednim pojawiają się niedomówienia lub uogólnienia, które sugerują odbiorcy upolitycznione odczucia. W wydanym w 2005 r. podręczniku dla klasy piątej stwierdzono np. „[...] nasza ojczyzna ma długą i bogatą historię. W starożytności była silnym państwem”. Tak skonstruowany komunikat przekazuje nie tylko informację o antycznym pochodzeniu Macedończyków, ale wskazuje na ciągłość państwowości i wzbudza dumę z jej dawnej świetności. Z kolei w podejściu bezpośrednim, autorzy przedstawiają przełom antyku i średniowiecza. W podręczniku z 2006 r. stwierdzono, np., że Macedończycy nie ulegli romanizacji i zachowali tożsamość opartą na dziedzictwie monarchii Aleksandra Wielkiego, Słowianie zasymilowali się więc z ludnością macedońską. Tego typu argumenty zostały powtórzone w innych publikacjach⁴³.

Funkcję edukacyjną, a raczej indoktrynacyjną, pełni nie tylko szkolnictwo, ale i instytucje kultury, np. muzea. Monika Heinemann stwierdziła, że obrazują one podejście państwa do przeszłości, jej interpretację, a nawet narracje alternatywne wobec historiografii oficjalnej. Niektóre starają się ograniczyć jedynie do inspirowania zwiedzających i wspierania ich w samodzielnej refleksji i ocenie prezentowanych zagadnień. Większość służy jednak tworzeniu i interpretowaniu historii, a także popularyzowaniu wykreowanych wyobrażeń⁴⁴. Muzealnictwo odegrało szczególną rolę w polityce antykwizacji. Artykuł 16 *Ustawy o muzeach* wyraźnie podkreślił znaczenie skopijskich Muzeów: Macedonii, Sztuki Współczesnej, Archeologicznego i Historii Naturalnej. Istotne jest także zobowiązanie muzeów do otwarcia w porach umożliwiających wizytę każdemu, oferowania przynajmniej jednego dnia bezpłatnego zwiedzania w miesiącu, a także honorowania dokumentów zapewniających wstęp bezpłatny lub ulgowy⁴⁵. Podkreśla to, że z punktu widzenia ustawodawcy kluczowym odbiorcą treści muzealnych są ludzie młodzi – uczniowie i studenci. Polityczny potencjał muzealnictwa ilustruje fakt powstania nowych muzeów: Domu Pamięci Matki Teresy, Centrum Holocaustu czy Muzeum Walki Macedońskiej, które otwarto z okazji dwudziestolecia niepodległości⁴⁶.

Podsumowanie

Polityka historyczna stanowi nie tylko popularny temat publikacji publicystycznych, ale i ważny obszar działalności państw. Powyższy artykuł zarysował jak ważną rolę w prowadzeniu tego typu polityki przez Macedonię Północną grała – i zapewne ponownie odegra – koncepcja antykwizacji. Zakłada ona, że współcześni

⁴³ *Ibidem*, s. 79–82.

⁴⁴ M. Heinemann, *Muzeum historyczne jako fabryka pamięci – polski boom muzealny z perspektywy nowej muzeologii*, [w:] *Historia w kulturze ponowoczesnej. Koncepcje – metody – perspektywy badawcze*, red. M. Reznik, M. Saryusz-Wolska, S. Stach, K. Stoll, Kraków 2017, s. 212–215.

⁴⁵ Закон за музеите, Службен В. на Р. М. бр: 66/2004 з 01.10.2004 (z późniejszymi zmianami).

⁴⁶ M.A. Baczyński, *Architecture as a Political Tool. Case of the Macedonian Identity Policy (2006–2017)*, “Revista de Științe Politice. Revue des Sciences Politiques”, 2022, No. 73, s. 78.

Macedończycy są spadkobiercami tych, których państwo szczyt rozkwitu osiągnęło za panowania Filipa II i Aleksandra Wielkiego. Antykwizacja wykształciła się na fali dziewiętnastowiecznych ruchów patriotycznych i od tego czasu rywalizowała z poglądem uznającym Macedończyków za Słowian. Ideologia słowiańska ma jednak istotną wadę polityczną – dopuszcza istnienie więzów łączących Macedończyków z innymi etnosami, w tym Bułgarami. Z punktu widzenia zwolenników antykwizacji taki problem nie ma racji bytu. Koncepcja ta wskazuje bowiem, że Macedończycy są autochtonami, ich historia liczy tysiące lat, a roszczeń sąsiadów nie da się poprzec jakimikolwiek uzasadnieniami. Argument ten jest o tyle istotny, że ludność imperium osmańskiego, w tym ziem macedońskich, klasyfikowano według kategorii religijnych. Spory z innymi narodami prawosławnymi wynikają z udokumentowanej historii państwowości Bułgarów i Serbów. Tożsamość macedońska jest zaś stosunkowo nowym wytworem, w dużej mierze politycznym, a przez to łatwiejszym do podważenia.

Już od początku istnienia niepodległego państwa macedońskiego jego władze podejmowały próby nie tylko wykorzystania koncepcji antycznej, ale i wzmocnienia jej, przysposobienia argumentów na rzecz jej wiarygodności i powiększenia grona zwolenników. Propagowanie antykwizacji przybrało cały wachlarz form od symboliki (flaga, hymn), przez architekturę, toponimie, naukę i edukację, aż po działalność muzealną. Popularność antykwizacji można tłumaczyć jej potencjalną wartością w sporach o pierwszeństwo i zasoby dziedzictwa. Nie jest przypadkiem, że wyznają ją przede wszystkim środowiska prawicowe i patriotyczne, wręcz nacjonalistyczne.

Konstruowanie narodu i państwa na przekonaniu o starożytnych korzeniach Macedończyków z pewnością wzmocniło ich tożsamość i przygotowało ich na konfrontację z przeciwnikami. Faktem jest jednak, że pogląd ten nie ma rzetelnych podstaw naukowych, a stworzony przez Macedończyków zasób dóbr kultury nie jest w stanie rywalizować z bogactwem dziedzictwa sąsiadów, zwłaszcza Bułgarów i Greków, którzy swoje tożsamości skonstruowali wcześniej. Oparli je także na bardziej racjonalnych dowodach materialnych. Współczesne działania mające na celu przypisanie części z nich Macedończykom wywołują sprzeciw, który prowadzi do poważnych konsekwencji politycznych, a nawet gospodarczych. Władze w Skopje wielokrotnie zaś zawierały bolesne kompromisy, które niezaprzeczalnie stanowiły klęski zwolenników antykwizacji.

Po 1991 r. Macedończycy szybko nadrabiali braki w procesie narodotwórczym, który ich sąsiedzi mieli już dawno za sobą. Forsowana polityka tożsamościowa była jednak niespójna, kosztowna i nieefektywna. Słabe gospodarczo państwo zainwestowało olbrzymie środki w upowszechnianie płytkiej i pełnej sprzeczności narracji historycznej. Szczyt tej szalonej wręcz kampanii osiągnięto w latach 2006–2017, gdy zdecydowano o realizacji megalomańskiego projektu urbanistycznego „Skopje 2014”. Nieukończony, stał się powodem porażki nacjonalistów, których następcy szybko przyjęli strategię zawierania kompromisów. W ich wyniku państwo uregulowało relacje z Grecją, rozpoczęło także dialog z Bułgarią. Osiągnięto także jeden z celów strategicznych – w 2020 r. Macedonia Północna dołączyła do Paktu Północnoatlantyckiego (NATO). Majowy tryumf nacjonalistów wskazuje jednak, że antykwizatorzy nie powiedzieli jeszcze ostatniego słowa. Dotychczasowe działania

nowych władz świadczą niestety o tym, że Macedonia Północna wraca na antyczną ścieżkę, a antykwizacja i agresywna polityka historyczna znów zaczynają zdobywać poparcie społeczeństwa.

Bibliografia

ŹRÓDŁA DRUKOWANE

- Закон за знамето на Република Македонија, Службен В. на Р. М. бр: 47/1995 z 06.10.1995.
 Закон за знамето на Република Македонија, Службен В. на Р. М. бр: 50/1992 z 12.08.1992.
 Закон за музеите, Службен В. на Р. М. бр: 66/2004 z 01.10.2004 (z późniejszymi zmianami).
 Мисирковъ К. П., *За македонските работи*, София 1903.

OPRACOWANIA MONOGRAFICZNE

- Buksiński T., *Interpretacja źródeł historycznych pisanych*, Poznań 1992.
 Chrobaczynski J., *Gdańskie Muzeum II Wojny Światowej versus tzw. polityka historyczna*, Toruń 2019.
 Goldzamt E., Szwidkowski O., *Kultura urbanistyczna krajów socjalistycznych. Doświadczenia europejskie*, Warszawa 1987.
 Hroch M., *Małe narody Europy. Perspektywa historyczna*, Wrocław 2003.
 Jelavich B., *Historia Bałkanów*, t. 2: *Wiek XX*, Kraków 2005.
 Majewski P., *(Re)konstrukcje narodu. Odwieczna Macedonia powstaje w XXI wieku*, Gdańsk 2013.
 Pomian K., *Europa i jej narody*, Gdańsk 2004.
 Stawowy-Kawka I., *Albańczycy w Macedonii 1944–2001*, Kraków 2014.
 Stawowy-Kawka I., *Historia Macedonii*, Wrocław 2000.
 Szacka B., *Czas przeszły, pamięć, mit*, Warszawa 2006.
 Topolski J., *Metodologia historii*, Warszawa 1968.
 Trentowski B., *Stosunek filozofii do cybernetyki czyli sztuki rządzenia narodem. Rzecz treści politycznej*, Poznań 1843.
 Zaborski M., *Współczesne pomniki i miejsca pamięci w polskiej i niemieckiej kulturze politycznej*, Toruń 2011.

ARTYKUŁY NAUKOWE

- Baczyński M. A., *Architecture as a Political Tool. Case of the Macedonian Identity Policy (2006–2017)*, "Revista de Științe Politice. Revue des Sciences Politiques" 2022, No. 73, s. 72–81.
 Chwedoruk R., *Polityka historyczna*, [w:] *Polityka historyczna*, red. J. Lubecka, M. Zakrzewski, Kraków 2023, s. 29–50.
 Cichocki M., *Czas silnych tożsamości*, [w:] *Polityka historyczna. Historycy – politycy – prasa. Konferencja pod honorowym patronatem Jana Nowaka-Jeziorańskiego, Pałac Raczyńskich w Warszawie, 15 grudnia 2004 roku*, red. A. Panecka, Warszawa 2005, s. 15–21.
 Cichocki M. A., *O potrzebie pamięci i grozie pojednania*, [w:] *Pamięć jako przedmiot władzy*, red. P. Kosiewski, Warszawa 2008, s. 9–12.
 Чакарјаневски Ѓ., *Македонскиот идентитет од негација до државност*, [w:] *Tożsamość narodowa w społeczeństwie multietnicznym Macedonii. Historia – kultura – literatura – język – media*, red. M. Kawka, I. Stawowy-Kawka, Kraków 2008, s. 67–77.
 Heinemann M., *Muzeum historyczne jako fabryka pamięci – polski boom muzealny z perspektywy nowej muzeologii*, [w:] *Historia w kulturze ponowoczesnej. Koncepcje – metody – perspektywy badawcze*, red. M. Reznik, M. Saryusz-Wolska, S. Stach, K. Stoll, Kraków 2017, s. 211–225.
 Jajecznik K., *Narody w Europie – między bytem a ideą*, „Społeczeństwo i Polityka” 2008, nr 3, s. 23–40.
 Karwińska A., *Miejskie przestrzenie pamięci. (Re-)(De-)Konstruowanie przeszłości*, [w:] *Pomiędzy pamięcią zbiorową a historią. Rekonstrukcje przeszłości w Europie Środkowo-Wschodniej*, red. P. Bałdys, I. Jakimowicz-Ostrowska, J. Charuta-Kojkoł, Gdańsk 2016, s. 273–285.
 Kącka K., *Polityka historyczna: kreatorzy, narzędzia, mechanizmy działania – przykład Polski*, [w:] *Narracje pamięci: między polityką a historią*, red. K. Kącka, J. Piechowiak-Lamparska, A. Ratke-Majewska, Toruń 2015, s. 59–80.

- Majewski P., *Cuius regio, eius historia – macedońska historiografia i narracje tożsamościowe w latach 1944–2011*, „Sprawy Narodowościowe”, 2011, nr 39, s. 105–121.
- Masiarz W., *Wybrane elementy polityki historycznej w Polsce w latach 1989–2008*, „Państwo i Społeczeństwo”, 2008, t. VIII, nr 2, s. 105–113.
- Moroz-Grzelak L., *Macedońska pamięć historyczna. Imaginarium pomnikowe*, [w:] *Balkany Zachodnie – między przeszłością a przyszłością*, red. P. Chmielewski, S. L. Szczesio, Łódź 2013, s. 381–395.
- Ponczek E., *Polityka historyczna – od refleksji politycznej do racji stanu (ogłód z perspektywy polskiej)*, „Athenaeum”, 2011, Vol. 28, s. 167–191.
- Sinha C., Da Silva Sinha V., Zinken J., Sampaio W., *When Time is not Space: The Social and Linguistic Construction of The Time Intervals and Temporal Event Relations in an Amazonian Culture*, “Language and Cognition”, 2011, Vol. 3, No. 1, s. 137–169.
- Старделов Г., *На трагата на едно ново обединувачко македонско мислење*, [w:] *Двадесет години самостојност на Република Македонија (1991–2011). Меѓународен научен собир одржан на 24–25 ноември 2011 година*, red. Г. Старделов, В. Камбовски, Б. Ристовски, Скопје 2013, s. 9–19.
- Stobiecki R., *Pamięć historyczna*, [w:] *Historia w przestrzeni publicznej*, red. J. Wojdon, Warszawa 2018, s. 29–37.
- Stojanov D., Bliznakovski J., *Between History and Politics: Understanding Antiquitas Myths in Macedonian History Textbooks*, [w:] *Myths and Mythical Spaces. Conditions and Challenges for History Textbooks in Albania and South-Eastern Europe*, red. C. Lichnofsky, E. Pandejmonj, D. Stojanov, Göttingen 2017, s. 77–95.
- Sujecka J., *Kwestia „początku” w macedońskim dwudziestowiecznym dyskursie historycznym*, [w:] *Tożsamość narodowa w społeczeństwie multietnicznym Macedonii. Historia – kultura – literatura – język – media*, red. M. Kawka, I. Stawowy-Kawka, Kraków 2008, s. 16–30.
- Wóźnica R., *Miejsce Macedonii w polityce zagranicznej Bułgarii po 1991 roku*, [w:] *Macedoński dyskurs niepodległościowy: historia, kultura, literatura, język, media*, red. I. Stawowy-Kawka, M. Kawka, Kraków 2011, s. 233–242.